

A kehidai oklevél

A KIRÁLYI MEGYE ÁTALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

A királyi megye átalakulásának kezdeteit hagyományosan „a királynak a Zalán innen és túl lakó összes szerviensei” által 1232-ben Kehidán kiállított oklevélhez szokás kapcsolni. Ebben a Zala megyei szerviensek előadják: „*távol lévén a bíraktól és sok más akadály miatt*” a királyhoz intézik azon kérelmüket, hogy maguk szolgáltatassanak „*teljes igazságot*” mindazoknak, akik ügyeikkel hozzájuk fordulnak.

Az engedély birtokában aztán kísérletet tettek arra, hogy ítéletet mondjanak Bertalan veszprémi püspök és Atyusz bán birtokvitájában. Csakhogy a püspök javára szóló ítéletnek nem sikerült érvényt szerezniük, mert – mint írják – „*a bán a mi ítéletünket végképpen semmiben sem méltatta figyelemre*”, jöllehet az ítélet meghozatala előtt esküvel kötelezte magát a döntés elfogadására.

FOGOTT BÍRÁSKODÁS

Az esetben a korábbi magyar történetírás a „nemesinek” nevezett megye kezdeteit vélte megtalálni. Feltételezték ugyanis, hogy a zalai szerviensek bírákat választottak maguk közül, s ők voltak azok, akik az ítéletet meghozták: voltaképpen tehát első alkalommal találkozzunk a szolgabírák testületével.

A kehidai oklevél efféle értelmezése azonban nemcsak túlzó, hanem bizonyosan téves is. A szöveg ugyanis mit sem tud arról, hogy a zalai szerviensek – választás útján vagy bármiféle más módon megbízott – képviselői bírások voltak volna az ügyben. Annak feltételezése tehát, hogy a választásra – forrásunk hallgatása ellenére – mégiscsak sor került, olyan túlzás, amit az oklevél egyetlen utalása sem támaszt alá. A szöveg alapján ellenben pontosan megjelölhető az az eljárás, amelyen a zalai szerviensek követ-

tek 1232-ben. Erről az Atyusz bán által előzetesen letett eskü említése szolgál felvilágosítással. Az efféle eskü letétele ugyanis nélkülözhetetlen eleme volt annak az eljárásnak, amelyet a jogtörténet fogott bírásoknak nevez.

Ennek lényege abban állt, hogy a peres felek nem valamely rendes, azaz joghatósággal rendelkező bírót keresték fel ügyükkel, hanem olyan személyeket – fogott bírákat –, akik élveztek bizalmat, s rájuk hagyták a döntést. Afféle választott bírásokról van tehát szó, mely intézmény napjainkban is ismert. A fogott bírák, értelemszerűen, semmiféle joghatósággal nem rendelkeztek, így ítéletük végrehajtásának kikényszerítésére sem voltak eszközeik. Éppen ezért volt a fogott bírások kulcsa a felek által előzetesen letett eskü, mely az egyetlen garanciát jelentette arra, hogy a döntésbe mindkét fél belenyugszik majd.

A kehidai oklevélnek ily módon nem sok köze van a „nemesi” megyéhez, annak kezdeteihez is legfeljebb annyiban, hogy jelzi, a vidéki – azaz nem a királyi udvarban folyó – bírások kérdése a 13. század középső évtizedeiben rendezetlen volt. A kehidai oklevélben a megoldás keresésének egyik változata olvasható – egyedi királyi felhatalmazás alapján a helyi közösségek ítélkezése a fogott bírói eljárás módjára –, amely

azonban, mint az ügy lefolyásából kiderül, zsakutácának bizonyult.

A NEMESSÉG ÚJ FELFOGÁSA

A kehidai oklevél mégis kivételes jelentőségű forrás, azonban nem a megyei intézmény, hanem a magyar társadalom történetére vonatkozóan. A 13. század első felében ugyanis új jelenségek figyelhetők meg a nemességről vallott elképzelésekben.

A „nemes” fogalma a 11. század utolsó harmadában jelent meg a magyar forrásokban, annak a társadalmi változásnak a következményeként, amelynek során az 1070-es évekre a szabadok jogilag korábban egységes társadalmából kiemelkedett a – minden szabadot megillető jogokon felül további – kiváltságokkal rendelkezők csoportja. Ettől kezdve forrásainkban ők szerepelnek „nemesekként”, szemben az egyszerű szabadokkal, akiket a modern magyar társadalomtörténet közsabadoknak nevez.

A 12–13. század fordulóján a nemesekhez képest „nemteleneknek” számító birtokos közsabadok mind határozottabban igyekeztek megkülönböztetni magukat azoktól a társaiktól, akik – vagyontalanok lévén – szabad parasztként többnyire mások földjét művelték meg. Erre kínált lehetőséget az 1210-es évek elején felbukkanó királyi szerviensek (királynak szolgáló) kifejezés, mely a királyi udvartól kiindulva terjedt el. Királyi szerviensek eredetileg azokat nevezték, akiket az uralkodó a maga szolganepei közül – többnyire katonai érdemeik jutalmaként – felszabadított s birtokkal látott el. A jogállás alapja tehát a közsabadság volt, s így a királyi szervienst a tulajdoni függés kényszere – a szolgaság legfőbb jellemzője – már nem kötötte az uralkodóhoz.

A kiváltságolás ezen formájának kialakításakor a királyi hatalom a birtokos közsabadok társadalmi helyzetét vette alapul. Az azonos társadalmi helyzet azt eredményezte, hogy a királyi szerviensek státust királyi kiváltságolás révén elnyerték és a birtokos közsabadok csoportja csakhamar összeolvadt, s a királyi udvar a to-

vábbiakban a királyi szerviensek közé tartozóknak tekintette – külön királyi kiváltságlevél nélkül is – a 11–12. századi birtokos közsabadok 13. századi utódait. A királyi szerviensek jogállása ugyanakkor magasabb minőséget képviselt, mint a mindinkább paraszti szabadságként értelmezett egyszerű közsabadság. A királyi szerviensek jogait az 1222. évi *Aranybulla* foglalta törvénybe, széles körű kiváltságokat biztosítva a társadalmi csoport tagjainak.

Azok, akiket a királyi udvarban királyi szervienseknek neveztek – mivel jogállásuk a tradicionális nemesség kiváltságaihoz tartozó elemeket is tartalmazott –, „nemesként” tekintettek magukra, s a nemesség ezen új felfogásának jellemzői a legszemléletesebben éppen a kehidai oklevélben tűnnek fel.

A veszprémi püspök által az eljárás során a maga állításának megerősítésére felsorakoztatott tanúkat az oklevél „*elégge nemes férfiaknak*” nevezi, amit joggal tekinthetünk legalábbis különös megfogalmazásnak, hiszen a nemesi jogállás jogi kategória volt, s ennek megfelelően valaki vagy nemes volt, vagy sem, de „elégge nemesnek” lenni aligha lehetett. A homályos fordulat értelmére a tanúk névsorának tanulmányozása ad választ: az „*elégge nemes férfiak*” között ugyanis a tradicionális nemességbe tartozó Hahót és Péc nembéli előkelőket éppúgy találunk, mint királyi szervienseket, de felbukkan a listán egy zalai várjobbágy és a veszprémi káptalan „*sok nemes jobbágya*” is. Ez utóbbiak – tudniillik a várjobbágyok és az egyházi jobbágyok – nemcsak nemesek nem voltak a kor „hivatalos”, azaz a királyi udvar álláspontját képviselő felfogása szerint, de még szabadok sem.

Világos tehát, hogy a kehidai oklevél megfogalmazója egy olyan társadalomszemléletet követett, amelynek központi eleme a nemesség fogalmának alapvetően új értelmezése volt. Bizonyos ugyanakkor, hogy nem valamiféle egyedi esettel állunk szemben, hiszen ugyanez idő tájt, 1237-ben az ország egy másik pontján, Bodrog megyében a „*megye nagyobb és kisebb nemesi*” emlegetik.

Vniuersi seruientes Regis ac > ulto zalam officia. Omnes iudiales > alias adq̄ p̄sentis hunc puenerunt. sicut i dno. Ad uice
 iustitias ure noticia uolum̄ puenerit q̄ ea in nris partib̄ mltis mala inuenerunt. sapna > suauia p̄ces exigentib; p̄maligros
 hoies p̄trabant. mlti portores inq̄ opprobant q̄ uis sui nequiq̄ p̄seq̄ potuit p̄ disticta iudicia mten alia p̄edi
 menta. dno nro Regē. paruum humilit̄ > deuote. ut nob̄ daret licentia iudicandi. faciendi iusticia pleni oppis; > p̄
 ceuerit uirū infirmitas. de omib; hys p̄ q̄ inditit pacant. dno aut̄ Rex nris p̄ces p̄ss̄ aurib; exaudiens et inplacato suo
 sospiciem uides nos esse iudices > posse face pleni iusticia de inferentib; iurā. Ogas banū q̄ un̄ erat de nob̄ erat i cam̄ corā
 nob̄ impet̄ cū inhe modū. q̄ ip̄ q̄ndā t̄n̄ ecclie sue. noue Vezmech ap̄ma fundat̄ ecclie sue Regina Eysla donatam
 que est inē dremam > Muram ac̄ portū dno p̄ss̄ inuiste occupasset. > occupati uolent̄ p̄ sui portū dno uenerunt p̄ mten am
 monit̄ eand̄ s̄ nequiq̄ redde curasset. ut curaret. Ogas aut̄ ban̄ respondit exadiso q̄ ead̄ t̄n̄ t̄n̄ sua hereditaria > uice
 hereditaria ea possideret. > uic; p̄ss̄ aduis p̄ss̄ dedit ut p̄ss̄ dedit. t̄ly vid̄. ut Ogas ban̄ p̄ss̄ esse sui illa t̄n̄
 p̄ hoies de gne suo. > dicit ep̄ p̄ss̄ esse ecclie sue p̄ss̄ meli > officia possit. q̄ ē assup̄ss̄ se p̄ss̄. in mten utiq̄ p̄ss̄
 assignato dicit ban̄ nō oparuit n̄ restet p̄ss̄. ep̄ aut̄ nouit̄ p̄ss̄ restet p̄ss̄. corā nob̄. uic; fact̄ nobles. p̄ss̄
 d̄ss̄. q̄ ē d̄ss̄ diligēte i gneres examinauiss̄ q̄i testamontū p̄ss̄ d̄ss̄. q̄ p̄ sedm̄ q̄ p̄ss̄ > p̄ss̄ p̄ss̄ s̄ss̄ s̄ss̄ p̄ss̄
 p̄ss̄ illa t̄n̄ s̄ p̄ss̄ ecclie sospiciem. > p̄ss̄ d̄ss̄ d̄ss̄ q̄ f̄ss̄ ep̄ sospiciem s̄ f̄ss̄ illa possessione. D̄ss̄ d̄ss̄
 restū suo hec. Capuclm̄ sospiciem. Capuclm̄ Zagrabien. Bazid̄ ban̄. > Michael f̄ss̄ d̄ss̄. Gordon. Mostan f̄ss̄ Damase. d̄ss̄
 ban̄ fili d̄ss̄. Chetay fili d̄ss̄. Helias fili Laurencij. bulchak cec. Marc̄ de gne Gordon. George fili d̄ss̄ Luce.
 Jacob maior cec̄ c̄ss̄ zaldien. Chepan Achilles. blas̄. Chepl̄ Gregori d̄ss̄ sospiciem. Sader barnabas c̄ss̄ En
 bre canonici sospiciem. Dojker. doam de palach. > mlti ubagones nobles d̄ss̄ ecclie. Quoz̄ oum̄ testamontas diligēte
 audis > i sepos redict̄ assignauim̄ t̄m̄ utiq̄ p̄ss̄ Octaua vid̄. Ioh̄s bapt̄. i q̄ finalit̄ p̄ss̄ i ead̄ causa inq̄ ep̄
 reuic̄ ep̄ nouit̄. Ogas ban̄ nō oparuit d̄ss̄. s̄ m̄ss̄ n̄cū simplic̄ aduocand̄ t̄m̄ utiq̄. > nō q̄ss̄. ead̄
 t̄m̄no s̄ss̄ā uulisse d̄ss̄. t̄n̄ ad maiorē euidenciā utiq̄ ead̄ ep̄ assignauim̄ utiq̄ t̄m̄ inq̄o p̄ss̄ ep̄. p̄ss̄
 sedidit. O. ban̄ nō oparuit n̄ p̄ss̄ n̄ p̄ss̄ responsalōm. s̄ss̄ t̄m̄ sua d̄ss̄. d̄ss̄ t̄ss̄ eidem ep̄i ēē
 leguim̄ > assignand̄ ip̄m̄ ep̄m̄ m̄ss̄ i possessione p̄ss̄. p̄ p̄ss̄ n̄m̄ noue Ondornach de Apach. > p̄ss̄ fact̄
 nris Martinū vid̄. > Stephanum q̄ cū ead̄ ep̄m̄ uellet p̄ss̄ possessione ip̄i manu uolent̄ p̄ss̄ fact̄ fact̄
 p̄ss̄. sic idem ban̄ in nro p̄ss̄ n̄m̄ sententiā obseruauit. ut in suo iuramento se obseruare p̄ss̄
 adhui s̄ facta memoriā pleniorē > i testimoniu rei ḡss̄ p̄ss̄ hunc d̄ss̄ d̄ss̄ sigilla n̄m̄ munim̄ne roborat̄.
 Dat̄ i p̄ss̄ hunc. Anno d̄ss̄. m̄. c̄. xxx. Secundoz̄.

A NEMESSÉG FOGALMÁNAK KITERJESZTÉSE

A kehidai oklevélben tükröződő társadalomszemlélet lényege a nemesség fogalmának kiterjesztésében állt, megadva a „nemes” vagy „nemesi” minősítést a társadalom olyan, katonáskodással tartozó és földbirtokos csoportjainak is, amelyek jóval a tradicionális nemesség társadalmi szintje alatt éltek. Ennek jegyében terjedt el a 13. század középső harmadában az egyházi birtokok szolgálonépei-nek és a várispánságok népeinek elitjét alkotó egyházi jobbágyok, illetve várjobbágyok elnevezésére a „nemes egyházi jobbágy”, illetve a „nemes várjobbágy” kifejezés, jóllehet mindkét társadalmi csoport tagjai szolgarendűek voltak. A „nemes egyházi jobbágy”

első ismert előfordulása éppen a zalai királyi szerviensek 1232. évi oklevelében található.

Hasonló módon jelent meg az ország egyes peremterületein a sajtós helyi jog szerint élő „szepesi nemesek” és a „turóci nemeseknek” is mondott turóci jobbágyfiúk csoportja, s későbbi adatok alapján egyértelmű, hogy az ország két, elkülönülő igazgatás alatt álló tartományának, Erdélynek és Szlavóniának a nemesi eredetileg szintén a nemesség önálló típusát képviselték. Mind ezen társadalmi csoportok azért minősültek „nemesnek”, mert ők alkották valamely közös joghatóság alatt élő közösség legkedvezőbb helyzetben lévő, kiváltságolt csoportját. A nemesség e felfogása nem kérdőjelezte meg a tradicionális nemesség nemes vol-

tát: ők számítottak az „ország” nemesinek, azaz országos nemeseknek. A dolog újdonsága tehát abban rejlett, hogy a korábban egyetlenként létező nemesség mellé a társadalmi felfogás most más, kisebb közösségek nemességét is odahelyezte.

Mindez meglehetősen élesen szemben állt a királyi udvar arisztokratikus nemességfogalmával, idővel azonban a két felfogás fokozatosan közeledett egymáshoz. Ennek jeleként a királyi szervienesi jogállást adományozó uralkodói oklevelek terminológiai készletében megjelent előbb a „nemes királyi szervien”, utóbb pedig a „nemes vagy királyi szervien” kifejezés, hogy aztán végül az 1267. évi törvény azonosítsa egymással a királyi szervien és az országos nemes fogalmát.

Ezzel a lépéssel a királyi hatalom elismerte, hogy a királyi szervienek a nemesi jogok birtokában vannak és maguk is nemeseknek számítanak. A királyi szervieneknek az *Aranybulla*ban szereplő jogai ily módon váltak a középkori magyar nemesség alapvető – „szakalatos” – kiváltságaivá, amelyeket a középkor végén Werbőczy István *Hármas könyvében* összegzett. Az új, immár az egykori királyi szervieneket is magában foglaló nemesség egyfelől meglehetősen nagy létszámú volt – ettől kezdve jellemző a magyar társadalom szerkezetére a nemesség szokatlanul magas aránya az össznépegen belül –, miközben a társadalmi csoporthoz tartozók társadalmi és vagyoni helyzete, illetve életmódja szélsőségesen különbözött egymástól. ♦